

İbnü'l-Baytar'ın *El-Cami' li-Müfredati'l-Edviye* ve'l-Eğziye Adlı Eserindeki Tıbbî Yağlar*

Mustafa Kaçar**

Ashwak Yunus Ahmed***

Öz

İslam medeniyetinde tıp ve eczacılığın müstesna bir yeri vardır. Tıp ve eczacılığın beş asırdan fazla öncüsü olan Müslümanlar, eczacılığa ait muazzam eserler yazdılar. Bu eserlerden biri, bitkibiliminin en büyük Müslüman âlimi kabul edilen İbnü'l-Baytar'ın *El-Cami' li-Müfredati'l-Edviye* ve'l-Eğziye adlı eseridir. 150'den fazla Yunan ve Müslüman aliminin referans gösterildiği bu eserde 76 adet yağa yer verilmiştir. Bunların 72'si bitkisel, 1 tanesi mineral ve 3'ü hayvansal yağlardır. Çalışmaya dahil edilen 56 bitkisel yağın elde etme yöntemleri belirlenmiş, yöntem prensiplerine göre sınıflandırılmış ve tarihsel gelişimleri incelenmiştir. İncelemenin sonucunda, birisi 2 alt başlık altında incelenen 5 farklı yöntem tespit edilmiş olup, yağlardan 30'unun elde edilme yönteminin kaynağının Dioskorides, 14 tanesinin kaynağının İbnü'l-Baytar ve 12 tanesinin kaynağının farklı

* Bu makale doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul/Türkiye, mkacar@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-5867-7976.

*** Eczacı/Doktora Öğrencisi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Bilim Tarihi Ana Bilim Dalı, İstanbul/Türkiye, ashwak.yunusahmed@stu.fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0003-3782-636X.

Müslüman alimleri olduğu gösterilmiştir. İslam öncesi dönemde Dioskorides, yağları elde etmede kendine has yöntemler kullanırken Müslüman alimlerin sık sık Dioskorides'ten farklı yöntemlere başvurdukları görülmüştür. İbnü'l-Baytar'ın başkasına atıf yapmadan açıkladığı bazı yağlar için er-Razi'nin süblimasyon yöntemine benzer bir yöntem uyguladığı dikkat çekmiştir. İbnü'l-Baytar, yöntemler ve kaynakları üzerinden aradaki farka dikkat çekmek istemiş gibi görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Baytar, *El-Cami' li-Müfredati'l-Edviye ve'l-Eğziye*, eczacılık tarihi, Er-Razi, tıbbî yağlar.

Medicinal Oils in Ibn al-Baitar's *al-Jami li-Mufradat al-Adwiya wa al-Aghdiya*

Abstract

Medicine and pharmacy have a special place in Islamic civilization. Muslims, who have been pioneers of medicine and pharmacy for more than five centuries, have written magnificent works on pharmacy. One of these works is called “al-Jami li-Mufradat al-Adwiya wa al-Aghdiya” by Ibn al-Baitar, who is considered the greatest Muslim scholar of botany. In this work, which has more than 150 Greek and Muslim scholars as references, 76 oils are included. 72 of these are vegetable, 1 is mineral and 3 are animal oils. The methods of obtaining 56 vegetable oils included in the study were determined, classified according to the principles of the method and their historical developments were examined. As a result of the examination, 5 different methods were identified, one of which was examined under two subheadings, and it was shown that the source of the method of obtaining 30 of the oils was Dioscorides, the source of 14 of them was Ibn al-Baitar, and the source of 12 of them was different Muslim scholars. While Dioscorides used his own methods to obtain oils in the pre-Islamic period, it has been observed that Muslim scholars often resorted to methods different from Dioscorides. It is noteworthy that Ibn al-Baitar applied a method similar to al-Razi's sublimation method for some oils that he explained without referring to anyone else. Ibn al-Baytar seems to have wanted to draw attention to the difference between the methods and sources.

Keywords: Ibn al-Baitar, *al-Jami li-Mufradat al-Adwiya wa al-Aghdiya*, history of pharmacy, Rhazes, medicinal oils.

Giriş

Abbasîler dönemindeki (750-860) tercüme faaliyetlerinden başlayarak, 16. yy'a kadar bilim ve kültür dünyasına İslam medeniyeti hâkim olmuştur. Bu medeniyette tıbbın ve eczacılığın müstesna bir yeri vardı ve Müslümanlar beş asırdan fazla dünyada tıp alanında öncü olmuşlardır. Bilim tarihçileri Müslümanların sağlık ve ilaç alanında muazzam gelişmeler yapmış olduğu farmakoloji alanında önemli eserler yazdıkları konusunda hemfikirdir. Müslüman alimlerin bu bilim dalına yaptıkları katkıları inkâr etmemişlerdir.¹

Özellikle batılı bilim (G.Sarton, L.Leclerc ve J.Cola Alberich) tarihçileri İbnü'l-Baytar'ı bitkibilimin en büyük Müslüman dâhisi olduğunu kabul etmişlerdir.² Eseri *El-Cami' li-Müfredati'l-Edviye ve'l-Eğziye*³ “الجامع لمفردات الأدوية والأغذية” çağının bitkibilim alanındaki tüm bilgileri ihtiva etmesi bakımından adeta bir şaheserdir.⁴

İbnü'l-Baytar olarak bilinen alimin asıl adı, Ebû Muhammed Ziyâüddîn Abdullâh b. Ahmed el-Mâlekî'dir. Endülüs'ün Malaga şehrinde, H. 6. yy'ın son çeyreğinde doğmuştur. Yirmi yaşına kadar meşhur bitki bilimci Ebû'l-Abbas en-Nebâtî⁵ ile çalışmıştır. 1219 / H.617 yılında Endülüs'ten başlayarak uzun bir seyahate çıkan İbnü'l-Baytar, Akdeniz havzası, Kuzey Afrika, Anadolu, Makedonya ve Ege adalarını gezmiştir. Daha sonraları Doğu İslâm coğrafyasını ziyaret ederek bilgi, görgü ve tecrübesini arttırmış, yazacağı eserlere malzeme toplamıştır. Eserinin girişinde “Doğruluğunu kendi gözlerimle gördüğüm ve nakille değil, kendi deney ve gözlemlerimle tespit ettiğim bilgileri gizli bir defineymiş gibi gördüm” sözleriyle bildirdiği gibi bu definenin peşinde üç kıtayı gezmiştir.⁶ Çıktığı bilimsel seyahatin Kuzey Afrika'yı kapsayan bölümü

- 1 Jacques C. Risler, *La Civilisation Arabe*, çev. Khalil A. Khalil, Beyrut, Menşurat Uveydat, 1993, s. 195; Will Durant, *The Story of The Civilization: The Age of Faith*, New York, Simon and Schuster, 1950, s. 245-246.
- 2 Ana Maria Cabo Gonzalez - Claude Lanly, “İbn al-Baytâr et ses apports à la botanique et à la pharmacologie dans le Kitâb al-Ğâmî”, *Médiévales*, n°33, 1997, s. 23-39.
- 3 Anlamı: Basit (Tekil) İlaçları ve Gıdaları Toplayan Kitap. Kısaca “el-Cami” olarak adlandırılacak.
- 4 Sigrid Hunke, *Allahs Sonne über dem Abendland Unser Arabisches Erbe*, çev. Faruk Beydun - Kemal Dusuki, 8.bs., Beyrut, Dar al-Afaq al-Jadida, 1993, s. 322; Ana Maria, a.e.
- 5 Ebû'l-Abbâs en-Nebâtî: Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ebî Halîl Müferric el-İşbîlî (ö. 637/1239). Hadis, fıkıh, tefsir ve nebâtât âlimi, eczacı. Nebatât âlimi olduğu için Nebatî anılmakta. Lisanüddin İbnü'l-Hatib onu devrinde bu konuda benzeri bulunmayan bir âlim olarak tanıtmaktadır.
- 6 İbnü'l-Baytâr, *El-Câmi li-Müfredâtî'l-Edviye ve'l-Eğziye*, Kahire, Matba'at Bulak, 1875, s. 2-3.

Mısır'da noktalanmıştır. Mısır Eyyûbî sultanı el-Melikü'l-Kâmil Muhammed (1218/H.615–1238/H.635) kendisine büyük itibar göstererek Mısır reîsü'l-‘eşşâbîn (botanikçiler başı) unvanını vermiştir ve hâkimiyeti altına aldığı Suriye'ye her gidişinde onu da beraberinde götürmüştür. 1248/H.646 yılında Şam'da ansızın vefat etmiştir.⁷

Eseri *el-Cami*'yi H. 637-646 (M.1240-1248) arasında yazmıştır. Eser ilk iki harfi dikkate alarak alfabetik düzenlenmiş bitkiler, madenler ve hayvanlardan elde edilen ilaçları (kategorilere ayırmadan) 2353 madde başlığı altında sıralar. Bu başlıkların 1400'ü (bazı kaynaklar 1422'si) saf tıbbî maddeden oluşurken, 931 tanesi açıklayıcı ve eşanlamlı madde başlıklarıdır. Eserde Dioskorides'in⁸ beş makalesinin (*De Materia Medica*) ve Galen'in⁹ *Müfredat*'ındaki altı makalenin metinlerine olduğu gibi yer verilmesinin yanı sıra İbnü'l-Baytar kendinden önceki Yunan ve İslam âlimlerinin 150 kadarının bilgisini, isimlerini zikrederek aktarmış ve her bilginin kaynağını titizce göstermiştir.¹⁰

Eser yazıldığı dönemden itibaren Müslüman tabip ve eczacıların başvuru kaynağı haline gelmiş, özetleri yapılmış, kaynak gösterilmiş ve sayısızca çoğaltılmıştır. Türk hekimler esere oldukça ilgi göstermiştir. İlk XIV. yy.'da yapılan özet çevirisi, Osmanlı tıp literatüründe en meşhur ve en yaygın eserlerden biridir. Nüshaları sadece ülke genelindeki kütüphanelerde 40 adettir ki bu sayı duyulan ilginin bir göstergesidir.¹¹ Kaynaklar, Avrupa, Asya, Afrika ve Amerika'da korunan seksen altı nüshasının bulunduğu bildirilmektedir. Latince, Almanca, Fransızca dillerine de kısmi ve/veya tam olarak çevrilmiştir.¹²

7 Mahmut Kaya, “İbnü'l-Baytar”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 20, Ankara, TDV Yayınları, 1999, s. 526-527; İbrahim b. Murad, *Tafsir Kitab Diascuridus: Commentaire de la “Materia Medica” de Dioscorides*, Beyrut, Dar al-Gharb al-Islami, 1989, s. 17-41; İbn Ebi Usaybia, *‘Uyûnü'l-enbâ fî Tabakati'l-Etibba*, Kahire, El-Matba'ı'l-Vehbiyyeh, 1883, s. 133.

8 Dioscorides Pedanius; Anazarba (Adana-Kozan) doğmuştur. I. yy'da Roma İmparatorluğu zamanında yaşamış, antik çağın en ünlü tıbbî bitkiler uzmanıdır. Orijinal adı “Peri Hyles Iatrikes” olan ve “*De Matria Medica*” Latince adıyla bilinen eseri, tıp sanatıyla uğraşanların 1500 yılı aşkın bir süre elinden düşürmediği eserin yazarıdır.

9 Claudius Galenus (129-200); Bergama doğumlu tabip, Yunan tıbbının Roma'daki en büyük temsilcisi ve tıp tarihinin yetiştirdiği birkaç büyük dehadan biridir.

10 *El-Cami* (Bulak), a.e.; İbrahim b. Murad, a.e.; Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, 2.bs, İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010, s. 228-229.

11 Mahmut Kaya, a.e.; Mustafa Yavuz, “Endülüs Tıbbının Anadolu'daki Kabülü, İbnü'l-Baytar Tercümelere Örneği”, *Teoriden Pratiğe Osmanlı'da Bilim*, (içinde), Çanakkale, Paradigma Akademi, 2022, s. 147-166.

12 Mahmut Kaya, a.e.; Ana Maria Cabo Gonzalez, a.e.

İbnü'l-Baytar eserini, her bir madde hakkındaki bilgileri eskiden başlayarak, kaynakların isimlerini vererek, maddenin geçtiği bütün kaynaklardan aktarımını yapar ve istisnasız hepsinin kaynağını belirtecek şekilde kendine has bir sistem çerçevesinde kaleme almıştır. Kendine ait bir gözlem veya düzeltme bulunduğu takdirde onu da “bana ait” şeklinde açıklamış ya da herhangi bir kaynak belirtmemiştir. Bu durumda kaynağın kendisi olduğunu anlıyoruz. Bu özelliği ile eser, bize her bir bilginin tarihsel seyrini takip etme imkanını vermektedir. Müellif *el-Cami*’de yağlara geniş yer ayırmış ve (ـ) harfinde bitkisel, hayvansal ve mineral olmak üzere 76 yağdan bahsetmiştir. Makalemizde *el-Cami*’de geçen bu yağlar incelenecek ve elde etme yöntemleri açıklanmaya çalışılacaktır. Yağ elde etme yöntemleri, eğer varsa, gelişimi ve tarihsel bağları bu açıdan değerlendirilecektir.

Yöntem

El-Cami’nin birçok baskısı bulunmaktadır. Bu çalışmamızda biri Mısır (Bulak,1875) ve diğeri Lübnan (1992)¹³ olmak üzere iki baskısı dikkate alınarak bahsi geçen yağlar listelenmiş ve Türkçe isimleri verilmiştir. Gerekli durumlarda eserin el yazmalarına da başvurulmuştur.¹⁴ Bu makalenin kapsamı içinde sadece yağların elde edilme yöntemleri değerlendirilmiş, eserde yer alan biri mineral, üçü hayvansal, geriye kalan 72 tanesi ise bitkisel olmak üzere 76 yağ elde edilme süreçleri ayrı ayrı analiz edilmiştir.

Çalışmamızda, hayvansal yağlar ve destilasyon yöntemi uygulanmış olan mineral yağ, başka bir inceleme konusu olduğundan burada ihmal edilerek sadece bitkisel yağlar mercek altına alınmıştır. Eserde, yağların elde etme yöntemi ve tıbbî kullanımından bazen de sadece tıbbî kullanımından bahsedilmiştir. Yöntemi belirtilmeyen yağlar da bulunmaktadır ve bunların sayısı 14’tür. Ayrıca, yöntemi net olarak belirlenemediğinden, 2 yağ (kenevir ve menengiç zıkkı), değerlendirme dışı tutulmuştur. İncelemeye dahil edilen yağların toplam sayısı 56’dır.

13 *El-Cami* (Bulak), a.e.; İbnü'l-Baytar, *El-Câmi li-Müfredâtı'l Edviye ve'l-Eğziye*, Beyrut, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1992.

14 İncelenen elyazmaları:

- Millet ktp-Feyzullah Efendi-1328,
- Süleymaniye Ktp-Turhan Valide Sultan-00266
- Süleymaniye ktp. - Ayasofya-3608
- Süleymaniye ktp. - Ayasofya-3746
- Süleymaniye ktp.- Damad İbrahim Paşa-929
- Nuruosmaniye ktp. - Nuruosmaniye-3598

Bulgular

Eserde geçen yağların Türkçe isimleri¹⁵ ve elde etme yöntemleri eserdeki sırasına göre Tablo (1)'de verilmiştir.

İncelemeye dahil edilen geriye kalan 56 başlığın toplamda 30 tanesinde (28 tanesinde adı verilerek, 2 tanesinde dolaylı olarak) yağın elde etme yönteminin kaynağı Dioskorides'dir.

14 adet başlık için kaynak gösterilmemiştir. Kaynak göstermek konusunda çok titizlenen İbnü'l-Baytar'ın kaynak göstermeden aktardığı bilgiler, eserin yazarı olarak kendi deneyim ve gözlemleri şeklinde düşünülmüştür zira eserin girişindeki “*Bütün bilgileri söyleyenine isnat edip, nakledenini bildirerek izlediği nakil yolunu tarif ettim.*” sözleri, kaynak göstermekteki titizliğini gözler önüne sermiştir. Ayrıca, naklettiği bilgilerin doğruluğunu kendi deneyim ve gözlem süzgecinden geçirdiğini de bu makalenin başında sunduğumuz sözleriyle anlatılmıştır.

Bunların dışında kalan 12 yağın bilgi kaynağının biri isimsiz olmak üzere, 6 tanesinde et-Temimi (ö. 380/990),¹⁶ kalan yağlar için; Kitab *et-Tecribeteyn*,¹⁷

15 Bitkilerin isimleri aşağıdaki kaynaklardan elde edilmiştir:

- Ahmed İsa Bey, *Mu'cem Esmau'n-Nebat*, 1. bs., Kahire, El-Matbaa El-Emiriyye, 1930; MEN olarak kısaltılmıştır.
- Armenag K. Bedevian, *El-Mu'cemu'l-Musevver li-Esmai'n-Nebat*, Kahire, Mektebet Medbuli, 2006; Bedv. olarak kısaltılmıştır.
- Turhan Baytop, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 3. bs., Ankara, Türk Dil Kurumu, 2007.
- Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*, c. 1-6, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013-2014; Kam.Muh. olarak kısaltılmıştır.
- Vankulu Mehmed Efendi, *Vankulu Lügati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014-2015.
- İbn Baytar, *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, c. 1-2, İstanbul, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017; T.Müf. olarak kısaltılmıştır.

16 Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd el-Makdisî et-Temimî (ö. 370/980'den sonra) Kudüslü hekim ve eczacı. En önemli çalışması kabul edilen eseri, *el-Mürşid ilâ (fî) cevâhiri'l-ağziye ve kıva'l-müfredat mine'l-edviye* adlı eseridir.

17 Batı İslâm dünyasında yetişen ilk Müslüman filozof olan ve İbn Bâcce (ö. 533/1139) olarak bilinen ve H. 6.yy alimlerinden Ebû'l-Hesen Süfyanü'l-Endelûsî'nin birlikte yazdığı *Kitabü'l-tecribeteyn ala edviyeti İbni Vafid* isimli eserdir.

Kitab *el-Minhac*,¹⁸ Süleyman b. Hassan,¹⁹ el-Mecusi (ö. 384/994?)²⁰ ve İbni Abdürabbih²¹ kaynakları verilmiştir. Bunlara ilaveten, 2 adet başlıkta “bir başkası” olarak isimsiz ikinci kaynağa atıf yapılmıştır. Hardal yağında Et-Temimi'nin yöntemine ilaveten Galen'e de atıf yapıldığı görülmektedir. Ancak kontrol edilen dört adet elyazmasında böyle bir atfa yer verilmediği, diğer iki elyazmasında Galen yerine Dioskorides'in adı geçtiği görülmüştür.²²

Yağların elde etme yöntemleri incelendiğinde, ileride detayları açıklanacak yöntemlere göre bir sınıflandırma yapma imkânı fark edilmiş olup bu yöntemlerin temel prensibi tespit edilerek sınıflandırma yapılmış ve içeriğine uygun bir isim verilmiştir. Genel olarak bu sınıflandırmanın dışında kalan olmamakla birlikte bazıları için birden fazla sınıfa dahil edilebilecek, birden fazla yöntem bildirilmiştir. Bununla birlikte bazı bitkilerin birden çok kısmına yönelik yöntem zikredilmiştir. Örneğin tohumu için ayrı yaprakları için ayrı yöntem verilmiştir. Çalışmamızın asıl amacı sayısal değerlendirmeden ziyade, yöntemleri belirlemek ve tarihsel bağlarını kurmak olduğundan, benzer örneklerdeki durumlar göz ardı edilmiştir.

18 Hekim, edip ve tarihçi olan Ebû Alî Yahyâ b. Cezle el-Bağdâdî'nin (ö. 493/1100) *Minhâ-cü'l-beyân fî mâ yesta'milühü'l-insân* adlı eseri.

19 *El-Cami* (Bulak) baskısında hatalı olarak Selim b. Hassan geçmektedir. İsim el yazmalarına göre düzeltilmiştir. Süleyman b. Hessian İbn Cülcül (384/994) Endülüslü hekim, tıp ve felsefe tarihçisi.

20 İranlı tıp alimi Ali b. Abbas el-Mecusi, *Kâmilü's-şînâ'ati't-tıbbiyye* veya kısaca *el-Kitâbü'l-Meleki* (hükümdar kitabı) adlı eseriyle meşhur oldu.

21 Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî el-Endelüsî (ö. 328/940). *el-İk-dü'l-ferid* adlı eseriyle tanınan Endülüslü âlim ve şair. Bu isim el-Cami'nin Mısır Baskısında İbni Abdün olarak geçmiştir ancak incelenen elyazmaların hepsinde ve Fr. Tercümesinde İbn Abdürabbih şeklinde geçmektedir.

22 Galen'e veya Dioskorides'e atıf bulunmayan el yazmaları;

- Millet ktp-Feyzullah Efendi-1328, H.660 yılında yazılmış en eski tarihli el yazması
- Süleymaniye Ktp-Turhan Valide Sultan-00266, H.900
- Süleymaniye ktp. - Ayasofya-3608
- Süleymaniye ktp. - Ayasofya-3746, temellük tarihi H.851

Dioskoride'e atıf yapılan elyazmaları ise; Süleymaniye ktp.- Damad İbrahim Paşa-929 ve Nurosmeniye ktp. - Nurosmeniye-3598 el yazmalarıdır. Burada yapılan atıf müstakil olmayıp et-Temimi'nin sözlerine devamı şeklinde verilmiştir.

Tablo 1. *El-Cami* kitabında “Yağ” (دهن) adı altında geçen maddeler.

* Renkli satırlar: Dioskorides’e atıf yapılan maddeler. (*): liste dışı bırakılan madde. (1, A, B...vb.): elde etme yöntemi.

Madde	Arapça	Türkçe
1	دهن الأذخر	Tibni Mekke ²³ Yağı (A1b)
2	دهن الأقحوان	Gümüş Düğme Yağı (A2)
3	دهن الآس	Mersin Yağı (A1b)
4	دهن المرزنجوش	Mercanköşk yağı (A2)
5	دهن الباذروج	Fesleğen Yağı (A2)
6	دهن القيصوم	Kara Pelin Yağı (A2)
7	دهن الشبث	Dere Otu Yağı (A1a)
8	دهن السوسن	Ak Zambak Yağı (A2)
9	دهن النرجس	Nergis Yağı (A2)
10	دهن الحماحم	Fesleğen Çiçeği ²⁴ Yağı*
11	دهن الزعفران	Safran Yağı (A2)
12	دهن الحناء	Kına Yağı (A2)
13	دهن الايرسا	Gök Süsen (Kökü!) ²⁵ Yağı (A2)
14	دهن عصير العنب	Üzüm Suyu Yağı (A2)

23 Tibni Mekke’nin Türkçe anlamı Mekke samanıdır. Bu bitki, Kam.Muh. ve T.Müf’te Mekke ayrığı olarak adlandırılmıştır.

24 *El-Cami*’de bu başlığın tanımı, “geniş yapraklı yarpuzun çiçeğidir” anlamına gelen “وهو فقاح” şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca, Kam.Muh.’te حماحم kelimesi frengi fesleğen olarak bildirilmiştir.

25 “Özel Durumlara İlişkin Notlar” başlığı altında açıklanmıştır.

Madde	Arapça	Türkçe
15	دهن الدارصيني	Tarçın Yağı (A2)
16	دهن الناردين	Hint Sümbülü Yağı (A2)
17	دهن الحلبة	Çemen (boy) otu Yağı (A2)
18	دهن السذاب	Sedefotu Yağı (A1b)
19	دهن النسرین	Yabani Gül Yağı*
20	دهن البابونج	Papatya Yağı (A1b)
21	دهن السفرجل	Ayva Yağı (A2)
22	دهن زهرة الكرم	Asma (üzüm) Çiçeği Yağı (A1a)
23	دهن الكفرى	Hurma Kuruğu Kapçığı Yağı (A1a)
24	دهن الورد	Gül Yağı (A2)
25	دهن البنفسج	Menekşe Yağı (A1b)
26	دهن النيلوفر	Nilüfer Yağı (A1b)
27	دهن فقاح الخلف	Söğüt Çiçeği Yağı (A1b)
28	دهن الخيري	Sarı Şebboy Yağı (C)
29	دهن الزنبق	Arap (Mısır) Yasemini Yağı (C)
30	دهن الحسك	Demir Dikeni Yağı (C)
31	دهن نوار القندول	Culak (Üd-ı Frengi) Çiçeği ²⁶ Yağı (C)

26 دهن قندول bitkisi MEN'de iki bitki ismiyle tanımlanmıştır. 1.si *Calycotome spinosa* LK. Adı altında geçmektedir ve burada *el-Cami'*de daha çok kullanılan ismi darşışe'an "دار شيشعان" başlığı altında geçen Berberi'ce ismi ve diğer isimleri de bu tanım altında verilmiştir. Hatta Türkçe de isminin culak "حولق" olduğu bildirilmiştir. 2.si ise *Calycotome villosa* LINK olarak tanımlanmıştır. Bedv.'de sadece *Calycotome spinosa* Link olarak geçmekte olup Türkçe ismi "şimşag

Madde	Arapça	Türkçe
32	دهن القرع	Su Kabağı Yağı (A1b)
33	دهن الأملج	Emlec (Embilika) Yağı ²⁷ (A1b)
34	دهن الآجر	Tuğla (aşıboyası kil) Yağı*
35	دهن الغار	Defne Yağı (A2)
36	دهن شجرة المصطكي	Sakız Ağacı Yağı (A2)
37	دهن المصطكي	Sakız Yağı (A2)
38	دهن الخروع	Hint Yağı (E)
39	دهن اللوز المر	Acıbadem Yağı (E)
40	دهن اللوز الحلو	Tatlı Badem Yağı*
41	دهن الجوز	Ceviz Yağı*
42	دهن لب الخوخ	Şeftali (Çekirdeği?) Yağı*
43	دهن لب نوى المشمش	Kayısı Çekirdeği Yağı*
44	دهن النارجيل	Hindistan Cevizi Yağı*
45	دهن البان	Moringa (Sorkun, Ban Ağacı) Yağı (E)
46	دهن البزر	Keten Tohumu Yağı*
47	دهن الفستق	Şam (Antep) Fıstığı Yağı (E)

Ağ., culağ Ağ.” şeklinde verilmiştir. Kam.Muh.’te çiçeğinden değerli bir yağın elde edildiği bildirilip, tanımı “bu şecer dâr-ı şîşe’ândır ki Türkide ûd-ı frengî ve şimşek ağacı ve kandil ağacı tabîr olunur” şeklinde yapılmıştır. T.Müf.’te de “Üd-ı frengi dirler” şeklinde tanımlanmış ve devamında “bazıları buna şimşek ağacı dirler” şeklinde bir ifade kullanılmıştır.

- 27 Emlec için verilen yöntem aynı zamanda başka bitkilerin ilavesiyle hazırlanan bir ilaç yapımının tarifidir.

Madde	Arapça	Türkçe
48	دهن البندق	Fındık Yağı (E)
49	دهن البطم	Menengiç Yağı (A2)
50	دهن البنج	Ak Banotu Yağı (D)
51	دهن بزر الفجل	Turp Tohumu Yağı*
52	دهن القرطم	Aspir Tohumu Yağı*
53	دهن بزر الأنجرة	Isırgan (Kara Isırgan) Tohumu Yağı (D)
54	دهن الشونيز	Çörekotu Yağı*
55	دهن الخردل	Hardal Yağı (D)
56	دهن بزر الحرمل	Üzerlik Tohumu Yağı (D)
57	دهن الزقوم الشامي	Kabuli Halilenin bir türünün ²⁸ Yağı (D)
58	دهن الأترج	Ağaç kavunu Yağı (A1a) + (A1b) + (3)
59	دهن الكادي	(?) ^{29*}
60	دهن قثاء الحمار	Eşek Hıyarı Yağı (A1b)
61	دهن الدفلي	Zakkum Yağı (A1b)

28 Şam zakkumu anlamına gelen “الزقوم الشامي” ismi, bilinen zakkum ağacı (*Nerium oleander* L.) değildir. Başlık altında verilen anlatımda bunun bir çeşit Kabul halilesi olduğu, Emeviler tarafından getirilip Kudüs civarında ekildiği bildirilmektedir. *El-Cami*'de zakkum “زقوم” bitkisi başlığında ise iki farklı bitkiden bahsedilmektedir. Bunlarda biri üstte bahsi geçen bitkinin olduğu bildirilmiştir. Fr. Terc.'de Leclerc, bu bitkinin ne olduğunun tam olarak anlaşılmadığını ancak kaynakların el-Cami'deki bilgileri doğruladığını bildirmiştir. MEN ve Bedv. Arapça “زقوم” için iğde ağacı olan *Elaeagnus angustifolia* L. ismini vermişlerdir.

29 Türkçesini bulamadığımız bitki Kam.Muh.' te “كاذي” olarak geçmekte olup hurma ağacına benzeyen bir ağaç olduğu, hacıların Mekke'den suyunu ve yağını getirdiklerini ve “دهن الكاذي” olarak bilinen bir yağ olduğu bildirilmiştir. *El-Cami*'de ise “Yemen'de çok meşhur olan hurma ağacına benzer bir ağaçtır” şeklinde tarif edilmiştir. T.Müf.'te “bir hurmadır” şeklinde tanımlanmış ve yağ için “Kâdî yağı dirler” ifadesi kullanılmıştır.

Madde	Arapça	Türkçe
62	دهن الشهدانج	Hint Keneviri Yağı*
63	دهن الضرو	Menengiç Zamkı ³⁰ Yağı*
64	دهن الخشخاش الأسود	Afyon Haşhaş Yağı ((A1b)
65	دهن الحنظل	Acı karpuz Yağı (A1b)
66	دهن البيض	Yumurta Yağı*
67	دهن القمح	Buğday Yağı (B)
68	دهن الحمص	Nohut Yağı (B)
69	دهن الشليم	Delice Otu Yağı (B)
70	دهن الأفستين	Afsentin (Pelin Otu) Yağı (A1b)
71	دهن القسط الساذج	Kust (Udi Hindi) Yağı (A1b)
72	دهن العاقر قرحا	Akırkarha (Ud'u-l Kahr) Yağı (A1b)
73	دهن الحيات	Yılan Yağı*
74	دهن العقارب	Akrep Yağı*
75	دهن الجل	Gül Yağı ^{31*}
76	دهن الحل	Susam Yağı ^{32*}

30 “ضرو” isimi MEN’de iki yerde tanımlanmıştır. 1.si *Pistacia terebinthus* L. (menengiç) ağacının zamkına verilen isim olarak tanımlanmıştır. Bu anlam Kam.Muh.’te de geçmektedir. 2. sinde ise tek kelimelik açıklamayla *Salvia nudicaulis* VAHL bitki ismiyle tanımlanmış olup başka destekleyici herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca, 2. isim Bedv.’de bulunmuyor ve araştırdığımızda otsu bir bitki olduğunu görmekteyiz. *El-Cami*’de “ضرو” başlığı altında geçen bilgiler büyük bir ağaçtan bahsetmektedir. Ağacın tarifi ve ismi hakkında birkaç kaynaktan aktarılan bilgiler onun menengiç ağacı olduğunu ve bu ismin onun zamkına verilen isim olduğunu doğrulamaktadır. Listedeki 49. Madde menengiç yağından bahsetmektedir bu madde ise onun zamkıyla ilgilidir.

31 *El-Cami*’de “Farsçada gül demektir ve daha önce açıklanmıştır.” şeklinde açıklanmıştır.

32 *El-Cami*’de “(yazım şeklini beyan ettikten sonra) kabuğu alınmamış susam yağıdır” şeklinde tarif edilmiştir.

Yağların elde etme yöntemleri için yapılan sınıflandırma

A. Taşıyıcı Yağ Yöntemi

Bitkinin işlem göreceği kısmı (çiçek, yaprak, tohum, meyve, vb.) olduğu gibi veya ezildikten sonra ya da sıkılıp çıkarılan özsu, bir yağ (taşıyıcı yağ) içine konup, ısı olmadan bekletilerek veya ısı ile beraber bekletilerek (Güneşte) veya ısı yardımıyla pişirilerek yağın taşıyıcı ortama geçişi sağlanır. Ardından içinde istenilen yağ sıkarak veya süzerek ya da suyu buharlaşana kadar pişirerek elde edilir. Çalışma listesindeki yağların 39 tanesinin, bu prensibe dayanarak elde edildiği görülmüştür. Bu sayı yağların %69,64 oranını teşkil etmektedir. Taşıyıcı yağ olarak en çok kullanılan yağ, %43,59 oranıyla ham zeytin yağıdır, onu %28,20 olgun (normal) zeytinyağı, %15,38 susam yağı, %7,70 Şam (Rikabi) zeytinyağı takip etmektedir. Çok düşük oranlarla gül, Arap yasemini ve sarı şebboy yağları kullanılmıştır. Kullanılan taşıyıcı yağ türüne göre, bu yöntemin ikiye ayrıldığı tespit edilmiştir:

A.1 Basit taşıyıcı yağ yöntemi

Bitkinin ilgili kısmı ya olduğu gibi ya ezdikten sonra ya da özsu, taşıyıcı bir yağda belli bir süre bekletmekle veya ısıya maruz bırakarak yağın elde edildiği yöntemdir. Taşıyıcı yağ yöntemiyle elde edilen 39 yağın içinde bu tür yağın kullanıldığı bitkilerin sayısı 20'dir, yağlar toplamı içinde oranı ise %35,71'tür. Bekletme işlemi ve yağı toplama bakımından bu yöntemi de ikiye ayırmak mümkündür:

A.1.a Isı olmadan bekletme. Bitkiye göre farklı bekletme süreleri söz konusudur. Süre bitiminde yağ sıkılarak elde edilir. Eserde dereotu, üzüm çiçeği, hurma kuruğu kapçı ve ağaç kavunu yağlarının bu şekilde elde edildiği görülmektedir.

A.1.b Isı yardımıyla bekletme veya pişirme (Maserasyon).³³ Burada ısının kaynağı ya güneş ya da ateştir. Güneşte farklı (bazen uzun) bekletme süreleri yağın sıkılarak elde edilmesiyle sonlanır. Kısık ateşte pişirmede ise işlem, karışımındaki suyun buharlaşıp sadece yağın geriye kalmasına kadar sürer. Yağların 16 tanesi bu yöntemle elde edilmiştir.

33 Günümüzde de parfüm yapımında çiçeklerden uçucu yağları elde etmek için kullanılan maserasyon yöntemi ile aynıdır. Maserasyon yönteminde, su banyosunda ısıtılan taşıyıcı yağın (hayvansal veya herhangi bir yağ) içine bir miktar çiçek eklenir ve karışım bir süre sürekli karıştırılır. Tüklenen çiçekler çıkarılır ve preslenir. Elde edilen sıvı sıcak yağa geri döndürülür, taze çiçekler eklenir ve işlem tekrarlanır. Son aşamada alkolle işlenip uçlu bir özüt elde edilir. Biren Shah – A.K.Seth, *Textbook of Pharmacognosy and Phytochemistry*, New Delhi, Elsevier, 2010, s.280-281, 342-343.

A.2. Buruk (kekre) taşıyıcı yağ yöntemi

Taşıyıcı yağın içine, onu buruklaştıracak bazı bitkiler eklendikten sonra, kullanılacak bitkinin ilgili kısmı (ezilmiş, doğrudan ya da özsuyu çıkarılmış halde) bu karışımda bir süre bekletilir ve ardından sıkılarak istenen yağ elde edilir. Burukluk veren bitkilerden özellikle Tbni Mekke (Mekke ayrığı), eğir otu, cülak ve mür en yaygın kullanılan bitkilerdir. Bunların dışında mersin yaprağı, mersin çiçeği, kara pelin otu, hurma koruğu kapçığı, kust ve başka bitkilerin de kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca, kokuyu güzelleştirmek için taşıyıcı yağa tarçın, kakule, mersin çiçeği, vb. gibi aromatik baharatların da eklendiğinden söz edilmiştir. Burukluk veren bitkiler taşıyıcı yağa direkt eklenerek kullanıldığı gibi önce suda kaynatılıp taşıyıcı yağa eklenebildiği veya taşıyıcı yağda pişirildikten sonra süzülüp kullanıldığı da tespit edilmiştir. Taşıyıcı yağ yöntemiyle elde edilen 38 yağın içinde bu tür yöntemin kullanıldığı bitki sayısı 19'dur oranı ise %33,93'dir.

B. Süblimasyon³⁴ Yöntemi

Tamamen kapalı bir kapta ısıtılan örnekten damlayan yağ ikinci bir kapta toplanır. Burada damlayan yağ ya kabın ağzından doğrudan damlayarak ikinci bir kapta toplanır ya da ağızları iç içe geçmiş ve çamurla sıvanmış iki kaptan oluşan bir düzenek süblimasyon işlemini gerçekleştirmek için kullanılır. Bu yöntemde herhangi bir sıvı kullanılmaz. Bitki katı ve kuru halde kullanılır. Listedeki bitkilerden üç tanesinin (%5,36) yağı bu yöntemle elde edilmiştir. Bunlar buğday, nohut ve delice otudur. İbnü'l-Baytar delice otu yağının elde etme yöntemini detaylıca açıklamamış onun için *“buğday yağı için uygulanan yöntemle aynıdır”* ifadesini kullanarak tarif etmiştir. Buğday ve nohut için süblimasyonuna ilişkin *el-Cami*'de geçen anlatım şöyledir:

Buğday yağı: Elde edilmesi için, bir rıtl³⁵ katışıksız buğday alınıp tinü'l-hikme (طين الحكمة)³⁶ ile sıvanmış bir şişeye konulur. Damlayan yağın dışarıda toplanması ve şişeden yağdan başka bir şeyin (posa) çıkmasına engel olması amacıyla şişenin ağzı ince yün iplikten yapılmış bir sargıyla sarılıp, tıkanır. İçinde

34 Süblimasyon, katı cisimlerin daha ince kısımlarını ısı ile kovma eylemidir, katıların süblimasyonu sıvıların damıtılmasına benzemektedir. Bu uygulamada yapılan süblimasyon bu tanıma uymaktadır. Bunun bir maddenin katı fazdan doğrudan buhar durumuna geçişi ile karıştırmamalıdır.

35 Bir rıtl yaklaşık 12 Onsa eşdeğerdir.

36 Kelime anlamı “bilgelik kili” “olan ve klasik dönem tıp dilinde “tin-i hikmet” diye bilinen kil. Ateşe dayanıklı olması için kaplara ve şişelere sıvanır. Nil Sarı, *Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri*, İstanbul, Novartis, 2003, s. 24. Er-Razi'nin *Sirrü'l-Esrar* (سر الاسرار) adlı eserinde hazırlama yöntemi detaylıca verilmiştir.

şişeyi tamamen sarmalayan bir yuva olan bir mangal yapılır. Şişe, yuvanın içine başı eğik şekilde sıkıca gömülür ve şişenin dışarıda kalan ağzının altına damlayan yağın toplanacağı bir kap yerleştirilir. Şişenin etrafı kuru tezikle doldurulur ve yakılır. Böylece şişenin ağzından damlayan buğday yağı, toplanır ve muhafaza edilir.

Nohut yağı: Nohutlar alınır ve iri şekilde öğütülerek bir tencereye konur ve ağzı bir bezle bağlanır. Ağzı nohutların bulunduğu tencerenin ağzından daha geniş olan ikinci bir boş tencere alınır, nohut tenceresinin ağzı bu boş tencerenin ağzına girecek şekilde üzerine kapatılır ve hepsi çamurla sıvanır. Bir çukur açılıp, boş olan tencere toprağa gömülür (yatay biçimde!), nohutla doldurulan ise dışarıda bırakılır ve kısık ateş üzerinde tutulur ki nohutlar terleyip yağları çıkıp boş tencereye aksın.

Her iki yöntem, Er-Razi'nin *Sirrü'l-Esrar* (سر الاسرار) adlı eserinde anlattığı katı maddeleri süblimleştirme yöntemini çağrıştırmaktadır. Buğday yağı için bahsettiği işlemde, Er-Razi'nin olmazsa olmaz dediği tinü'l-hikme'yi kullandığı, ancak çıkan yağı ikinci bir kaba direkt damlatarak topladığı görülmektedir. Burada İbnü'l-Baytar'ın, aynı eserde tarifi yapılan süblimasyonun daha basit bir türü olan inkübasyon (تخنيق) yöntemine benzer bir yöntemi kullandığı anlaşılmaktadır.³⁷ Nohut yağı için bahsettiği düzenek ise Er-Razi kitabında, -Arapçası "usal veya el- usal" (أثال, الأثال) olan ve bugün hâlâ bu isim altında aludel olarak bilinen- tarif ettiği katı madde süblimasyon aleti veya düzeneginin benzeridir.³⁸ Fuat Sezgin'in *İslam'da Bilim ve Teknik: Aletler Koleksiyonu Kataloğu*³⁹ adlı eserindeki düzenegi gösteren modeli görmek mümkündür (Şekil 1).

37 George Shehata Kanawati, *Tarih el-Seydeleh ve'l-Ekakar Fi'l-Eht el-Kedim ve'l-Asr el-Wesit*, Beyrut, Evrak Şerkiyye, 1996, s. 164; Ebu Bekr Er-Razi, *Sirrü'l-Esrar fi'l-Tıbbi ve'l-Kimya*, Beyrut, Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003, s. 21-22.

38 *Sirrü'l-Esrar*, a.e.

39 Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap- İslam Bilimleri Tarihi Enstitüsü Aletler Koleksiyonu Kataloğu*, cilt IV, İstanbul, Kültür A.Ş., 2008, s. 123.

Şekil 1. İslam'da Bilim ve Teknik, Aletler Koleksiyonu Kataloğu kitabında *aludel*'in görseli ve tanımı.

C. Susamla Terbiye Yöntemi⁴⁰

Bitkinin çiçeğini veya meyvesini, kabuğu soyulmuş, kurutulmuş ve kavrulmamış susamla karıştırıp günlerce kapalı (ham bez torbalarda) veya açık şekilde bekleterek çiçeklerin yağının susama geçişi sağlandıktan sonra tahta üstünde ezerek susamın yağın çıkarma fikrine dayanan bir yöntemdir. Bazı

40 Günümüzde *enfleuraj* (*enfleurage*) olarak bilinen yöntem de bu prensibe dayanmaktadır. *Enfleuraj* yönteminde çiçekler hayvansal bir yağ tabakası üzerine yayılır veya yağla kaplanmış bir bezin üzerine yerleştirilir. Yağ, çiçeklerin kokusunu emdikten sonra eski çiçekler yenileriyle değiştirilir. Yağ çiçeklerin kokusuna doyduktan sonra, bu yağ ya parfüm olarak kullanılabilir ya da alkolle işlenip uçlu bir özüt elde edilir (Biren Shah a.e.). İşlem soğuk veya hayvansal yağın ısıtılmasıyla sıcak olarak uygulanabilir.

yağlarda, susamın kullanılmadan önce güneşte iyice ısıtıldığı görülmektedir. Aynı prensibe dayanarak susam yerine tatlı badem de kullanılabilir. Listedeki yağların 4 tanesi (%7,14) bu yöntemle elde edilmiştir. Bunlar sarı şebboy, Arap yasemini, demir diken ve culak çiçeğidir. Arap yasemini, demir diken ve culak çiçeği için, alternatif 2. yöntem olarak (A1b) yöntemi de zikredilmiştir. Ayrıca bu yöntem iki bitki (Menekşe ve haşhaş) için 2. Yöntem olarak bildirilmiştir.

D. Sıcak Suyla Yoğurma Yöntemi

Bitkinin ilgili kısımları ya olduğu gibi ya da ezildikten sonra sıcak suyla yoğrulur sonra sıkılarak (elle veya tahta üzerinde) yağı çıkarılır. Bazı bitkilerde farklı olarak, sıcak suyla yoğurduktan sonra hemen sıkmayıp güneşte kurutup tekrar tekrar yoğurduktan sonra sıkarak yağ toplanmaktadır. Listedeki bitkilerden beş tanesinin (%8,93) yağı bu yöntemle elde edilmiştir. Bunlar ak banotu, ısırgan tohumu, hardal, üzerlik tohumu ve Kabuli halile türü olan 57. Sıradaki “زقوم” dir.

E. Suda Kaynatma veya Bekletme Yöntemi

Bitkinin ilgili kısmı (çoğunlukla kabuklu meyvesi) ya olduğu gibi ya ezdikten sonra kurşun tencere içinde yağı ortaya çıkana kadar suda kaynatılır ve yüzeye çıkan yağ bir kaşıkla veya deniz kabuğuyla toplanır. Bazen kaynar suda bekletmekle yetinilmiştir. Listedeki bitkilerden beş tanesinin (%8,93) yağı bu yöntemle elde edilmiştir. Bunlar Hint yağı, acıbadem, moringa, fındık ve fıstıktır. Yağların elde etme yöntemlerinin kullanma sayısı ve yüzdeleri Tablo (2)'de verilmiştir.

Tablo 2. Yağların elde etme yöntemlerinin sayılarla kullanma sıklığı ve yüzdesi.

	Yöntem	Yağ Sayısı		%
A	Taşıyıcı yağ			
	A1- Basit taşıyıcı yağ	20	39	69,64
	A1a- Isı olmadan (4)			
	A1b- Isı yardımıyla (16)			
	A2- Buruk (kekre) taşıyıcı yağ	19		
B	Süblimasyon		3	5,36
C	Susamla terbiye		4	7,14
D	Sıcak suyla yoğurma		5	8,93
E	Suda kaynatma veya bekletme		5	8,93
TOPLAM			56	100

Özel Durumlara İlişkin Notlar

- Isı olmadan ister basit ister buruk taşıyıcı yağ yönteminde olsun, yağın sıkılmasından sonra elde edilen yağın içine tekrar bitki eklenerek yeniden bekletme süresinin başlatılabildiği bildirilmiştir. Bazen burukluk veren bitkilerin eklenmesi ve bekletme işleminin birden fazla kez tekrarlanması da söz konusudur.
- Özellikle buruk taşıyıcı yağ yönteminde, bazen kapların şarapla yıkanması, balla sıvanması ve karıştırırken ellerin bala batırılmış olması tavsiyeleri dikkat çekmiştir.
- Su kabağı yağı maddesinde, kabak için (A1b) yöntemi bildirilmişken, tohumu için sıcak suda yoğurma yöntemi verilmiştir.
- Ayva yağı elde etme yönteminde diğerlerinden farklı olarak, hazırlanan buruk yağ süzöldükten sonra geniş ağızlı bir kavanoza koyulup, üzerine bir hasır veya ince bir örtü seriliyor ve ayvalar üzerine yerleştiriliyor. Üzeri bezlerle örtülüyor ve günlerce bekletiliyor. Alternatif olarak ayva 10 gün bezlere sarılıp bekletildikten sonra 2 gün 2 gece buruk yağda bekletilip sonra sıkılıyor.
- Sadece ağaç kavunu yağı için beş farklı yöntem bildirilmiştir. Bunlardan üçü üstte verilen yöntemlerden olup diğerleri ise günümüzde de biline turunçgillere özgü kabuğu kazıma (skarifikasyon) ve presleme yöntemleridir. Muhtemelen bu durum müellifin bahsettiği gibi çok değerli bir yağ olmasında ileri gelmiş olabilir.
- *El-Cami*'de “İrsa yağı” başlığı altındaki geçen ilk cümlede, “bu da sevsen esmanconidir” anlamına gelen “وهو السوسن الاسمانجوني” şeklinde ifade bulunmaktadır ancak içeriğinde bitkinin hangi kısmından bahsettiği açıkça belirtilmemiştir. İrsa MEN’de iki bitkiyle tanımlanmıştır, 1.si İrsa ismine ilaveten “zenbek”, “sevsen esmanconi veya mavi sevsenin kökü”, “menekşe kökü” ve değişik başka Arapça isimler verilen, günümüzde ak süsen olarak bilinen *Iris Florentina* L. bitkisidir. 2.si ise, sadece “İrsa”, *el-Cami*’de açıkça belirtilen “sevsen esmanconi” ve “boyacı eli” anlamına gelen Arapça isimleriyle tanımlanmış olan, günümüzde gök süsen olarak bilinen *Iris germanica* L. bitkisidir. Bedv.’de Türkçe isimleri 1.si için su zambağı, 2.si için ise mavi zambak ve mavi süsen isimleri verilmiştir. Kam.Muh.’te ise “سوسن” şu şekilde açıklanmıştır; السَّوسَنُ [es-sevsen]: سَوْسَنٌ [sevsen] kelimesinin müfredi سَوْسَنَةٌ dir, Türkîde tahrîfle susam tabir ederler; zambak bunun ak nevidir. Ve müfredâtta îrisâ, gök sevsenin köküyle müfesserdir ki halk ona

menekşe kökü tabir ederler. *El-Cami'*de bulunan “İrsa” başlığı altında verilen bilgilerde bitkinin kökü üzerinde durulduğu dikkat çekmektedir. Bütün bu bilgiler bir araya getirildiğinde irsa yağı, gök süsen kökü yağı olarak kökten elde edilen bir yağ türü olduğunu düşündürmektedir.

Değerlendirme

Makalemizde yöntemlere yapılan atıflara dayanarak tarihsel bir değerlendirmede bulunabiliriz. Bu, en eski kaynaklarla -ki bu Dioskorides'e yapılan atıflardır- İslam alimleri ve İbnü'l Baytar'a olan atıfları analiz etmekle mümkün olabilir. Başta açıklamış olduğumuz gibi çalışmaya dahil edilen 56 başlığın 30 tanesinde yağın elde etme yönteminin gösterilen kaynağı Dioskorides'dir. Neredeyse *Materia Medica*'da geçen bütün yağlara *el-Cami'*de yer verilmiştir. Dioskorides'e atfedilen 30 bitkinin 19 tanesinin elde etme yöntemi buruk taşıyıcı yağ (A2) yöntemidir. Geriye kalan 11 adet bitkinin 4 tanesinde uygulanan yöntem, basit taşıyıcı yağ yöntemi (A1) olup 3 tanesinde ısı olmadan uygulanan (a) yöntemidir ve bir tanesinde ısı yardımıyla gerçekleşen (b) yöntemidir. Diğer 5 bitkide kullanılan yöntem suda kaynatma (E) yöntemi ve 2 tanesinde sıcak suda yoğurma (D) yöntemi uygulanmıştır. Bütün bu bitkilerde yağın en son aşamadaki elde edilmesi sıkma ile sağlanmıştır. Dikkat edilecek bir husus, İbnü'l-Baytar yukarıda bahsi geçen yağların elde etme yöntemlerine dair, bir adet yağ hariç (sakız yağı için “Bir Başkası” kaynağına atıf), Dioskorides'ten başka ikinci bir kaynak göstermemiş olmasıdır. Sadece tıbbî kullanımları ile ilgili başka kaynaklara atıfta bulunmuştur.

Dioskorides'e dayandırılan yağların dışında kalan 26 yağın, 14 tanesinin elde etme yöntemi referans gösterilmeden verilmiştir. Referans verilmeyen bilgilerin kaynağının, eserin yazarı olarak İbnü'l-Baytar olduğu düşünülmüştür. Kalan 12 yağın elde etme yönteminin referansı, bulgular bölümünde belirtilen Müslüman alimlerdir.

Dioskorides'in referans gösterildiği yağların dışında kalan 26 yağın, 16 tanesinde basit taşıyıcı yağ elde etme yönteminin ısı yardımıyla gerçekleşen (b) şekli uygulanmıştır. Bunların yarısında ısı kaynağı güneş olurken diğer yarısında ateşte pişirme şeklindedir. Çoğunda ısı kaynağı tercihe bırakılmıştır. Geriye kalan 10 yağın elde etme yöntemleri ise: 4 tanesi susamla terbiye (C), 3 tanesi sıcak suda yoğurma (D), 3 tanesi süblimasyon (B) ileidir. Bu değerler Tablo (3)'te özetlenmiştir.

Tablo 3. Referanslara göre yağların elde etme yöntemlerinin dağılımı.

Referans	Yöntem							Toplam
	A			B	C	D	E	
	A1		A2					
	A1a	A1b						
Dioskorides	3	1	19			2	5	30
İbnü'l-Baytar ve Diğer Müslüman Alimler		16		3	4	3		26

Burada bir önceki grupta olana benzer bir husus dikkat çekmektedir. İbnü'l-Baytar bu gruptakiler için hiçbir şekilde Dioskorides'e atıf yapmamıştır. Sanki yağları iki gruba ayırmış, bir grupta sadece Dioskorides'i kaynak göstermiş diğer grupta ise Dioskorides'e hiç atıfta bulunmamıştır. Bu iki grubun kaynak olarak oranlarına (Dioskorides %53,5, Müslüman alimler %46,5) bakıldığında, 13. yy'a gelindiğinde neredeyse yarı yarıya bir oranla Dioskorides'in yöntemlerine başvurulduğunu söylemek mümkündür.

Listedeki yağlar kaynağına ve yöntemine göre sınıflandırıldığında, aynı kategorideki yöntemin belli bir kategorideki kaynağa dayandığı ve tamamen ikiye ayrıldığı görülmüştür. Şöyle ki Dioskorides'in verdiği belli kategorideki bir yöntem, hiçbir Müslüman alimi tarafından verilmemiştir. Taşıyıcı yağ yöntemi örnek olarak alınırsa, Dioskorides'in en çok verdiği buruk taşıyıcı yağ yöntemi, hiçbir Müslüman alim tarafından benzeri dahi verilmemiştir. Basit taşıyıcı yağ yöntemi ise tam tersine Dioskorides tarafından çok az (sadece 4 bitki) kullanılmışken Müslüman alimlerin en çok kullandığı yöntem olmuştur. Bu durum liste üzerinde renkler ve yöntem numaraları ile gösterilmiştir.

İkinci gruptaki bitkilerin Dioskorides veya Galen tarafından bilinmediği olasılığı, bu bitkilerin, *el-Cami*'deki özel başlıkları kontrol edilerek ortadan kaldırılmıştır. Tekrardan kaçınma olasılığına da yer olmadığı aynı kontrol sırasında ortaya çıkmıştır.

Dioskorides'in *De Materia Medica*'da yağların ve içerik maddelerinin hazırlanışını uzun uzadıya tartıştığı ve yağı korumak, koyulaştırmak ve aromatik otların istenen parfümleri muhafaza etmesini sağlamak için büzücü bitkiler

eklediği bilinmektedir.⁴¹ Tanen maddesinin varlığına işaret eden burukluğun yağlar üzerindeki kimyasal etkisini incelemek başka bir araştırma konusudur. Tarihi gelişim açısından dikkat çeken husus Müslüman alimlerin bu yöneme başvurmamalarıdır. Bundan kaçınmalarının ikna edici bilimsel bir açıklaması olabilir. İslam tıbbında, mümkün olduğunca birden fazla bitki ya da ilacı karıştırmaktan kaçınmak tercih edilen bir yaklaşım olduğu bilinmektedir. Bu yöntemden kaçınmalarının nedeni bu yaklaşım olabilir. İlave edilen bitkilerin kendi isimleriyle verilen başlıklarından anlaşıldığı üzere, Dioskorides bu bitkilerin tıbbî kullanımının olduğunun bilincinde olduğu halde bu bitkileri ilave etmesinin tıbbî bir nedeninin olmadığı da kendi sözlerinden anlaşılmaktadır. Zira yöntemi açıklarken “yağı buruklaştır” anlamına gelen “عَصَّ الزيت” ifadesi değişik fiil çekimleriyle sıkça kullanılmaktadır. İngilizce ve Fransızca tercümelerde bu ifadenin karşılığı “koyulaştırmak veya yoğunlaştırmak” olarak geçmektedir.⁴² Muhtemelen Dioskorides eserinde yağlara buruk bitki ekleme fikrini tartıştığından, Arapça tercümelerde bu anlamda kullanılmıştır.

Dikkat çeken diğer bir husus, Dioskorides'in kullandığı yöntem ne olursa olsun yağı sıkarak elde etmesidir. Suda kaynatma yöntemi ile edilen yağı bile suyu buharlaştırmak yerine yağı suyun üzerinden toplama yoluna gitmesidir.

Prensip olarak eski çağlardan beri bilinen taşıyıcı yağ, sıcak suda yoğurma ve suda kaynatma yöntemlerinin dışında, dikkat çeken iki yöntem süblimasyon ve susamla terbiye yöntemleridir. İbnü'l-Baytar'ın kendi dilinden anlattığı buğday ve nohut yağlarının elde etme yöntemlerindeki süblimasyon yöntemi, Er-Razi'nin eserinde anlatılanlardan bazı sapmaların bulunması ve Er-Razi'ye veya hiçbir isme atıfta bulunmaması dikkat çekicidir ve düzeneğin ya kendi tasarımı olduğunu ya da kulaktan duyma olduğunu akla getirmektedir. Ancak, İbnü'l-Baytar'ın kaynağını bilmediği bilgiler için dahi “Meçhul Kaynak” veya “Bir Başkası” şeklinde referans gösterdiği göz önünde tutulursa, ikinci seçenek göz ardı edilebilir. Susamla terbiye yöntemi hakkında ise, günümüzün enfluerage yönteminin atası olduğunu söylemek mümkündür.

Son olarak, eserinde (دهن) yağ olarak geçen maddelerin orijinal sıralamasına bakıldığında, listenin ilk kısımlarında ağırlıklı olarak Dioskorides'e, listenin orta kısmında Müslüman alimlere, son kısmında ise kendi referansına ait bilgiler şeklinde bir sıralama takip etmektedir. İbnü'l-Baytar'ın yağ çıkarma yöntemlerinde

41 Tess Anne Osbaldeston, *The Herbal of Dioscorides The Greek*, Johannesburg, IBIDIS PRESS, 2000, s.xxiii-xxiv.

42 Tess Anne Osbaldeston, a.e.; Lucien Leclerc, *Traite Des Simples par Ibn El-Beithar*, V.II, Paris, Imprimerie Nationale, 1877, s. 98-130.

çağının son tekniğini kullandığı anlaşılmakta olup bu teknikler, günümüz tekniklerin benzeri ve belki de onların öncüleri olarak kabul edilebilirler. İbnü'l-Baytar *el-Cami*'de, eski ile yeni arasındaki gelişmeyi ve bugüne yansımalarını gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

Bayat, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, 2. bs., İstanbul, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, 2010.

Baytop, Turhan, *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*, 3. bs., Ankara, Türk Dil Kurumu, 2007.

Bedeviyân, Armenag, *El-Mucemu'l-Musevver li-Esmai'n-Nebat*, Kahire, Mektebet Medbuli, 2006.

Cabo Gonzalez, Ana Maria - Lanly, Claude, "Ibn al-Baytâr et Ses Apports à la Botanique et à la Pharmacologie dans le Kitâb al-Ğâmî", *Médiévales*, n°33, 1997.

Durant, Will, *The Story of The Civilization: The Age of Faith*, New York, Simon and Schuster, 1950.

Er-Razi, Ebu Bekr, *Sirrü'l-Esrar fi't-Tıbbi ve'l-Kimya*, ed. El-Mezidi A.F., Beyrut, Daru'l-Kutub'l-İlmiyye, 2003.

Hunke, Sigrid, *Allahs Sonne über dem Abendland Unser Arabisches Erbe*, çev. Faruk Beydun-Kemal Dusuki, 8. bs., Beyrut, Dar al-Afaq al-Jadida, 1993.

İbn Baytar, *Tercüme-i müfredat-ı İbn baytar*, İstanbul, Sağlık Bilimleri Üniversitesi, 2017.

İbnü'l-Baytâr, *El-Câmi li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*, Kahire, Matba'at Bulak, 1875.

_____, *El-Câmi li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Eğziye*, 1. bs., Beyrut, Darü'l-kutubu'l-İlmiyye, 1992.

İsa Bey, Ahmed, *Mucem Esmau'n-Nebat*, 1. bs., Kahire, El-matba'l-Emiriyye, 1930.

Kanawati, George Shehata, *Tarih el-Seydeleh ve el-Ekakir Fi'l-Eht El-Kedim ve'l-Asr El-Wesit*, Beyrut, Evrak Şerkkiyye, 1996.

Kaya, Mahmut, "İbnü'l-Baytar", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi (DİA)*, cilt 20, Ankara, TDV Yayınları, 1999.

Leclerc, Lucien, *Traite Des Simples par Ibn El-Beithar*, V.II, Paris, Imprimerie Nationale, 1877.

Mehmed Efendi, Vankulu, *Vankulu Lügati*, c. 1-2, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014-2015; <https://kamus.yek.gov.tr//>

Murad, İbrâhim b, *Tafsir Kitab Diascuridus: Commentaire de la "Materia Medica" de Dioscorides*, Beyrut, Dar al-Gharb al-Islami, 1989.

Mütercim Âsım Efendi, *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*, c. 1-6, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013-2014; <https://kamus.yek.gov.tr//>

Osbaldeston, Tess Anne, *The Herbal of Dioscorides The Greek*, Johannesburg, IBIDIS Press, 2000.

Risler, Jacques C., *La Civilisation Arabe*, çev. Khalil A. KHALIL, Beyrut, Menşurat Uveydat, 1993.

Sarı, Nil, *Klasik Dönem İlaç Hazırlama Yöntemleri ve Terkipleri*, İstanbul, Novartis, 2003.

Sezgin, Fuat, *İslam'da Bilim ve Teknik: Arap-İslam Bilimleri Tarih Enstitüsü, Aletler Koleksiyonu Kataloğu*, cilt IV, İstanbul, Kültür A.Ş, 2008.

Shah, Biren, - Seth, A.K., *Textbook of Pharmacognosy and Phytochemistry*, New Delhi, Elsevier, 2010.

Usaybia, İbn Ebi, *'Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakati'l-Etibba*, Mısır, El-Matba'l-Vehbiyye, 1883.

Yavuz, Mustafa, "Endülüs Tıbbının Anadolu'daki Kabülü: İbnü'l-Baytar Tercümeleri Örneği", *Teoriden Pratiğe Osmanlı'da Bilim* (içinde), Çanakkale, Paradigma Akademi, 2022.

Araştırmacıların Katkı Oranı

Araştırmacıların her birisinin mevcut araştırmaya katkısı %50 oranındadır.

Çatışma Beyanı

Araştırmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

